

KATARZYNA PADUCH¹

Wydział Nauk Historycznych

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa

ORCID: 0000-0002-5262-5577

STAN BADAŃ NAD REFORMACJĄ NA MAZOWSZU – ZARYS PROBLEMATYKI I POSTULATÓW BADAWCZYCH²

State of research on the Reformation in Mazovia - outline of the problem and research postulates

Abstract

This article aims to present the state of research on the reformation in Mazovia after 1945 to modern times on various levels. Among the historians investigating the process of permeating Protestant religions in Mazovia, several research problems can be distinguished. The first of these may be the activities of the diocese of Płock and the cathedral chapter towards the reforming in Mazovia and the initiatives taken by the Płock bishops both during the Reformation and the Counter-Reformation period. Another research problem is the development of Protestant denominations in specific lands of Mazovia. Historians undertaking the problem of reformation in Mazovia also dealt with the book during the Reformation in Mazovia.

Keywords: Mazovia, reformation, Counter-Reformation, Protestantism, Calvinism, Lutheranism

Streszczenie

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie stanu badań nad reformacją na Mazowszu po 1945 roku do czasów współczesnych na różnych płaszczyznach. Wśród historyków badających proces przenikania religii protestanckich na Mazowszu można wyróżnić kilka problemów badawczych. Pierwszy z nich to działania diecezji płockiej i kapituły katedralnej wobec rozwijającej się na Mazowszu reformacji oraz inicjatywy podejmowane przez biskupów płockich zarówno w okresie reformacji, jak i w okresie kontrreformacji. Kolejny problem badawczy to rozwój wyznań protestanckich na konkretnych ziemiach Mazowsza.

¹ Dr Katarzyna Paduch – historyk, absolwentka Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, obecnie asystent w Instytucie Historii UKSW. Zainteresowania naukowe: historia kultury w XVIII i XIX w., dzieje rodu Rzewuskich h. Krzywda, funkcjonowanie dóbr magnackich. E-mail: k.paduch@uksw.edu.pl.

² Referat został wygłoszony podczas Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Reformacja – Kontrreformacja – Reforma Katolicka na Mazowszu”, która odbyła się dnia 19 października 2017 r. w Domu Polonii w Pułtsku.

Historycy podejmujący problem reformacji na Mazowszu zajęli się także książką w okresie reformacji na Mazowszu.

Słowa kluczowe: Mazowsze, reformacja, kontrreformacja, protestantyzm, kalwinizm, luteranizm

Na początku XVI wieku Marcin Luter zapoczątkował ruch religijno-społeczny, który zapisał się w historiografii jako reformacja. Działania podjęte przez niemieckiego duchownego były reakcją na negatywne zjawiska, które ogarnęły struktury Kościoła katolickiego. Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie stanu badań nad reformacją na Mazowszu po 1945 roku do czasów współczesnych na różnych płaszczyznach.

Badaniem przenikania religii protestanckich na Mazowsze zajęło się kilku badaczy w latach 80. XX wieku. Warto zwrócić uwagę na prace Włodzimierza Budki: *Przejawy reformacji w miastach Mazowsza (1526-1548)*³, a także *Przejawy reformacji na Mazowszu w latach 1548-1572*, które ukazały się na łamach rocznika „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”⁴ w latach 80. XX wieku. W tym samym czasie w czasopiśmie „Notatki Płockie” Waclaw Urban zaprezentował pracę *Reformacja na Mazowszu*⁵. Również wtedy wyniki swoich badań nad protestantyzmem przedstawił także Roman Nir, prezentując m.in. artykuł *Stanowisko biskupa Andrzeja Krzyckiego wobec luteranizmu*, który ukazał się w „Studiach Płockich” w 1981 roku⁶. Z kolei badaniem działalności władz diecezji płockiej w obliczu postanowień soboru trydenckiego zajęli się Wojciech Góralski⁷, Dariusz Kisiel⁸, a także Andrzej Rojewski⁹. Lata 90. XX wieku przyniosły nowe ustalenia na temat protestantyzmu na Mazowszu będące wynikiem badań m.in. Leszka Zygnera¹⁰, Waldemara Graczyka¹¹, Pawła Fijałkowskiego¹², a także Jolanty Chońskiej-Miki¹³. Badania nad recepcją religii protestanckich na Mazowszu kontynuowane są obecnie i doczekały się nowych badaczy. Wymienić w tym miejscu należy chociażby artykuł Aleksandry Sołtan *Książka innowiercza na Mazowszu plockim*

³ W. Budka, *Przejawy reformacji w miastach Mazowsza (1526-1548)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1983, t. 28, s. 185-194.

⁴ Tenże, *Przejawy reformacji na Mazowszu w latach 1548-1572*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1985, t. 30, s. 143-177.

⁵ W. Urban, *Reformacja na Mazowszu*, „Notatki Płockie”, 1985, nr 2, s. 24-27.

⁶ R. Nir, *Stanowisko biskupa Andrzeja Krzyckiego wobec luteranizmu*, „Studia Płockie”, 1981, t. 9, s. 73-85.

⁷ W. Góralski, *Diecezja plocka i jej synody w okresie potrydenckim: szkic do badań nad recepcją soboru trydenckiego w świetle ustawodawstwa synodów diecezjalnych*, „Studia Płockie”, 1986, t. 14, s. 159-186.

⁸ D. Kisiel, *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji plockiej*, „Studia Płockie”, 2000, t. 28, s. 187-206.

⁹ A. Rojewski, *Formacja duchowieństwa archidiaconatu dobrzyńskiego w latach 1597-1609 i jej wpływ na przyjęcie posoborowej liturgii*, „Studia Płockie”, 1976, t. 4, s. 23-54; tenże, *Stan obiektów kulturowych i ich adaptacja do wymogów reformy trydenckiej w archidiaconacie dobrzyńskim w latach 1597-1609*, „Studia Płockie”, 1980, t. 8, s. 179-213.

¹⁰ L. Zygnier, *Reformacja w Mławie – przyczynek do dziejów reformacji na Północnym Mazowszu*, „Notatki Płockie”, 1995, nr 4, s. 19-20.

¹¹ W. Graczyk, *Husytyzm w diecezji plockiej w latach 1439-1463*, „Studia Płockie”, 1996, t. 24, s. 167-177; tenże, *Katolicy i protestanci na Mazowszu*, w: *Dzieje Mazowsza lata 1527-1794*, t. 2, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 312-318.

¹² P. Fijałkowski, *Początki protestantyzmu na pograniczu wielkopolsko-mazowieckim*, „Notatki Płockie”, 1993, nr 2, s. 10-11.

¹³ J. Chońska-Mika, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998, s. 129-142.

w świetle akt kapituły plockiej z lat 1547-1552, który ukazał się w „Roczniku Mazowieckim” w 2003 roku¹⁴, pracę Jan Mironczuka *Reformacja na Mazowszu Północnym (diecezja plocka)* opublikowaną w 2016/15, a także publikację Patrycji Ewy Herod *Okoliczności wydania dekretu antyluterańskiego 15 marca 1525 r. przez księcia mazowieckiego Janusza III*, która ukazała się na łamach opracowania *Polska i ziemie pruskie po pokoju toruńskim (1466 r.)* w 2017 roku¹⁶.

Historycy badający recepcję religii protestanckich na Mazowszu podejmują kilka problemów badawczych. Pierwszy omawia działalność diecezji plockiej i kapituły katedralnej wobec rozwijającej się na Mazowszu reformacji oraz inicjatyw podejmowanych przez biskupów plockich zarówno w okresie reformacji jak i w okresie kontrreformacji. Wyróżnić można także grupę historyków, którzy ukierunkowali swoje badania na przedstawienie przebiegu reformacji i rozwoju wyznań protestanckich na konkretnych ziemiach Mazowsza. Wśród powstałych prac można wyszczególnić także artykuły odnoszące się do recepcji poszczególnych religii protestanckich na Mazowszu, w których przedstawiono przedstawicieli protestanckich wyznań oraz innowiercze miejsca kultu. Historycy podejmujący problem reformacji na Mazowszu zajęli się także ważnym zagadnieniem, traktowanym do tej pory marginalnie, mianowicie książką w okresie reformacji. Wśród powstałych prac poświęconych reformacji na Mazowszu są i takie, które zajmują się problemem oddziaływania innych ziem oraz miejsc kultu innowierczego na strukturę wyznaniową ziemi mazowieckiej.

1. Działalność diecezji plockiej i kapituły katedralnej

Po wystąpieniu Marcina Lutra w 1517 roku prądy reformacyjne w małym jeszcze stopniu dotarły na teren diecezji plockiej. Eugeniusz Wiśniowski w swoim artykule *Diecezja plocka u progu czasów nowożytnych* zwraca uwagę, iż w osiem lat po wystąpieniu niemieckiego duchownego pod naciskiem biskupa plockiego Rafała Leszczyńskiego (1522-1527) książę Janusz III wydał dekret w 1525 roku zakazujący przyjmowania nauk Lutra oraz szerzenia dzieł luterańskich¹⁷. Z kolei próbę zahamowania religii protestanckich w diecezji plockiej podjął biskup plocki Andrzej Krzycki (1527-1535), który objął diecezję w marcu 1527 roku. Inicjatywy podejmowane przez Andrzeja Krzyckiego zmierzające do zahamowania recepcji luteranizmu przestawił Roman Nir we wspomnianym artykule *Stanowisko biskupa Andrzeja Krzyckiego wobec luteranizmu*¹⁸. Działalność wybitnego humanisty, biskupa Andrzeja Krzyckiego odnotował także w swojej publikacji wspomniany wcześniej Eugeniusz Wiśniowski¹⁹.

¹⁴ A. Sołtan, *Książka innowiercza na Mazowszu plockim w świetle akt kapituły plockiej z lat 1547-1552*, „Rocznik Mazowiecki”, 15/2003, s. 27-34.

¹⁵ J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu Północnym (diecezja plocka)*, „Studia Theologica Pentecostalia”, 2016, nr 4, s. 71-91.

¹⁶ P.E. Herod, *Okoliczności wydania dekretu antyluterańskiego 15 marca 1525 r. przez księcia mazowieckiego Janusza III*, w: *Polska i ziemie pruskie po pokoju toruńskim (1466 r.)*, red. D. Makiłła, Warszawa 2017, s. 131-144.

¹⁷ E. Wiśniowski, *Diecezja plocka u progu czasów nowożytnych*, „Studia Plockie”, 1975, t. 3, s. 122-123; *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 1: *Do roku 1506*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1974, s. 52; K. Kowalska, *Leszczyński Rafał (zm. 1527)*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972, s. 130-132.

¹⁸ R. Nir, *Stanowisko biskupa Andrzeja Krzyckiego...*, op. cit., s. 73-85; P. Nitecki, *Krzycki Andrzej (1481-1537)*, w: *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999: słownik biograficzny*, Warszawa 2000, k. 232.

¹⁹ E. Wiśniowski, op. cit., s. 122.

Oprócz wspomnianej wyżej działalności antyreformacyjnej biskupa Krzyckiego, Roman Nir zwracał uwagę w swoim artykule *Próba nawrócenia Melanchtona przez biskupa Andrzeja Krzyckiego* na kolejną inicjatywę podejmowaną przez biskupa i wymierzoną w ruch reformacyjny, który w celu osłabienia działalności Lutra podjął próbę nawrócenia na katolicyzm jego współpracownika – Filipa Melanchtona (1497-1560)²⁰.

Charakterystykę sytuacji w diecezji płockiej oraz działania podjęte przez kapitułę w obliczu recepcji wyznań reformacyjnych zamieścili w swoich pracach: Włodzimierz Budka²¹, Waław Urban²², Leszek Zygnier²³, Waldemar Graczyk²⁴, a także Jan Mironczuk²⁵.

Badacze wspominają o procesach wytoczonych heretykom, zaznaczając, iż już wiosną 1526 roku odbyły się dwa procesy o herezję w Warszawie (oskarżenie krawca protestanta) oraz w Płocku (proces cześnika płockiego Jana Garwaskiego, który zatrudniał nauczyciela luteranina na dworze). W pracach wspomnianych historyków można znaleźć również informacje o okolicznościach procesów wytoczonych przez kapitułę płocką innowiercom w 1551 roku²⁶. Natomiast na temat działań kapituły płockiej podjętych od 1550 roku wobec szlachty szerzącej herezję wzmiankują w swoich pracach: Włodzimierz Budka, Waław Urban, a także Waldemar Graczyk, pisząc, iż kapituła płocka podjęła działania związane z herezją wobec szlachty z ziemi dobrzyńskiej mianowicie Suszyckich i Chełmickich, a także rodziny Grzebskich z powiatu mławskiego²⁷. Z kolei w pracy Jana Mironczuka można znaleźć zestawienie przygotowane na podstawie analizy prac wcześniej wspomnianych badaczy, poszerzone o nowe ustalenia, prezentujące przejawy reformacji wśród szlachty na obszarze diecezji płockiej w latach 50. XVI wieku²⁸.

Wspominani wielokrotnie Włodzimierz Budka, Waław Urban, a także Jan Mironczuk zaznaczają, iż nieprzychylny wyznawcom wyznań protestanckich był także biskup płocki Andrzej Noskowski (1546-1567), który, mając na uwadze odrodzenie się katolicyzmu, sprowadził do Pułtusza jezuitów²⁹. Na temat synodów diecezjalnych (1551, 1557, 1565) oraz działalności biskupa Andrzeja Noskowskiego wspomina także w swym artykule *Próba*

²⁰ R. Nir, *Próba nawrócenia Melanchtona przez biskupa Andrzeja Krzyckiego*, „Studia Płockie”, 1980, t. 8, s. 169-177.

²¹ W. Budka, *Przejawy reformacji w miastach...*, op. cit., s. 185-194; tenże, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 143-177.

²² W. Urban, op. cit., s. 24-27.

²³ L. Zygnier, op. cit., s. 19-20.

²⁴ W. Graczyk, *Katolicy i protestanci...*, op. cit., s. 312-318.

²⁵ J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu...*, op. cit., s. 71-81. Zob. także pracę: R. Lolo, *Rubież czy prowincja? Kościół katolicki na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, w: *Mazowsze na pograniczu kultur w średniowieczu u nowożytności*, red. M. Dygo, Pułtusk 2007, s. 109-121.

²⁶ W. Budka, *Przejawy reformacji w miastach...*, op. cit., s. 188-189; tenże, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 143-149; W. Urban, op. cit., s. 26; L. Zygnier, op. cit., s. 19; W. Graczyk, *Katolicy i protestanci...*, op. cit., s. 313.

²⁷ W. Urban, op. cit., s. 26; W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 146-148; W. Graczyk, *Katolicy i protestanci...*, op. cit., s. 313.

²⁸ J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu...*, op. cit., s. 78-79.

²⁹ W. Urban, op. cit., s. 26; W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 144; J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu...*, op. cit., s. 86-87; M. Woźniakowa, *Noskowski Andrzej (1492-1567)*, w: PSB, t. 23, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1976, s. 218-223. Zob. także pracę: I. Gięysztorowa, A. Zahorski, A. Łukasiewicz, *Cztery wieki Mazowsza: szkice z dziejów 1526-1914*, Warszawa 1968, s. 96-97.

potrydenckiej odnowy Kościoła plockiego na synodzie z 1586 r. Wojciech Góralski³⁰. Kilka słów na temat działalności biskupa Noskowskiego można znaleźć także w pracy Wiesława Müllera *Diecezja plocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, która ukazała się na łamach czasopisma „Studia Płockie” w 1975 roku³¹. Natomiast Waldemar Graczyk ustalił, iż biskup Andrzej Noskowski w postanowieniach synodu z 1557 roku, w uchwale *Que causa heresum*, zamieścił przyczynę szerzenia się protestantyzmu, jak zapisano, był nią niski poziom życia moralnego duchownych, a także zuchwałość ludzi świeckich³². Wspomniani badacze: Wojciech Góralski i Wiesław Müller, piszą również szerzej na temat synodu diecezji z 1586 roku, zwołanego za rządów biskupa Piotra Dunina-Wolskiego (1577-1590), w celu realizacji postanowień soboru trydenckiego w diecezji plockiej³³. Z kolei Waldemar Graczyk w paragrafie *Katolicy i protestanci na Mazowszu* opublikowanym w monografii *Dzieje Mazowsza lata 1527-1794* odnotowuje synod z 1589 roku, na którym to zapadło kilka istotnych postanowień dotyczących herezyków, m.in. biskup Piotr Dunin-Wolski nakazał duchownym informować o przypadkach osób podejrzanych o herezję³⁴. Zaś w pracy Wiesława Müllera można znaleźć informacje na temat relacji o stanie diecezji plockiej biskupa Wojciecha Baranowskiego (1591-1607) wysłanej do Rzymu z 1595 roku, w której zawarł on wiadomości o innowiercach na terenie diecezji plockiej³⁵.

Odpowiedzią na groźbę rozprzestrzeniania się na Mazowszu wyznań protestanckich oraz próbą podjęcia reformy Kościoła były synody diecezjalne oraz wprowadzanie postanowień soboru trydenckiego (1545-1563) na ziemi mazowieckiej. Wprowadzanie postanowień reformy trydenckiej rozpoczął wspomniany biskup plocki Piotr Dunin-Wolski, zaś kontynuował biskup Wojciech Baranowski³⁶. Badania na temat recepcji postanowień soboru trydenckiego w diecezji plockiej prowadził Wojciech Góralski, który swoje ustalenia przedstawił w szeregu artykułów. Na uwagę zasługują prace: *Diecezja plocka i jej synody w okresie potrydenckim: szkic do badań nad recepcją soboru trydenckiego w świetle ustawodawstwa synodów diecezjalnych*, *Odnowa duszpasterska w diecezji plockiej w świetle synodu z 1593 r.*, a także *Ustawodawstwo synodalne diecezji plockiej: stan badań oraz postulaty badawcze*, opublikowane na łamach czasopisma „Studia Płockie” w latach 70. i 80. XX wieku³⁷. Na temat realizacji postanowień soboru trydenckiego w diecezji plockiej pisali także Dariusz Kisiel³⁸

³⁰ W. Góralski, *Próba potrydenckiej odnowy Kościoła plockiego na synodzie z 1586 r.*, „Studia Płockie”, 1983, t. 11, s. 235-238. Na temat synodów biskupa A. Noskowskiego W. Góralski pisze też w kolejnym artykule, Zob. tenże, *Diecezja plocka i jej synody w okresie potrydenckim...*, op. cit., s. 175-177.

³¹ W. Müller, *Diecezja plocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie”, 1975, t. 3, s. 162-163.

³² W. Graczyk, *Katolicy i protestanci...*, op. cit., s. 314.

³³ W. Góralski, *Próba potrydenckiej odnowy Kościoła plockiego...*, 1983, t. 11, op. cit., s. 239-255; W. Müller, op. cit., s. 164-166; P. Nitecki, *Wolski-Dunin Piotr (1530-1590)*, w: *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999: słownik biograficzny*, Warszawa 2000, k. 493.

³⁴ W. Graczyk, *Katolicy i protestanci...*, op. cit., s. 314.

³⁵ W. Müller, op. cit., s. 166-169; A. Strzelecki, *Baranowski Wojciech (1548-1615)*, w: PSB, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935 s. 286-289.

³⁶ W. Góralski, *Diecezja plocka i jej synody w okresie potrydenckim...*, op. cit., s. 165.

³⁷ Ibidem, s. 159-186; W. Góralski, *Odnowa duszpasterska w diecezji plockiej w świetle synodu z 1593 r.*, „Studia Płockie”, 1982, t. 10, s. 115-131; tenże, *Ustawodawstwo synodalne diecezji plockiej: stan badań oraz postulaty badawcze*, „Studia Płockie”, 1979, t. 7, s. 174-186. Wymienić można także kolejną pracę: tenże, *Synody plockie – historia i współczesność*, „Notatki Płockie”, 1991, nr 1, s. 21-24.

³⁸ D. Kisiel, op. cit., s. 187-206.

oraz Andrzej Rojewski³⁹. Warto zwrócić uwagę, iż Dariusz Kisiel w swym artykule *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji płockiej* zawarł oddzielny paragraf dotyczący postanowień synodów względem heretyków⁴⁰. Zestawienie prezentujące synody diecezji płockiej oraz ich stanowisko wobec reformacji w latach 1529-1593 zostało przygotowane przez Jana Mironczuka⁴¹. Natomiast na temat postanowień synodu diecezji płockiej z 1733 roku odbytego, w Pułtuskach z inicjatywy biskupa Andrzeja Stanisława Załuskiego (1723-1736)⁴², przeciwko heretykom, wzmiankuje w swojej pracy *Ostatni synod płocki w Polsce przedrozbiorowej* Walenty Józef Sumracz⁴³.

2. Reformacja na ziemiach Mazowska

Próbie opisanie reformacji na określonych ziemiach wschodzących w skład Mazowsza zajęli się Leszek Zygmunt⁴⁴, Paweł Fijałkowski⁴⁵, Włodzimierz Budka⁴⁶, Gottfried Schramm⁴⁷, a także Jan Mironczuk⁴⁸. Pierwszy ze wspomnianych badaczy Leszek Zygmunt w artykule *Reformacja w Mławie – przyczynek do dziejów reformacji na Północnym Mazowszu* przedstawił przebieg reformacji w najdalej na północ wysuniętej części Mazowsza⁴⁹. Z kolei na temat reformacji w miastach mazowieckich pisał Włodzimierz Budka, wspominając wyznawców wyznań reformacyjnych m.in. w Warszawie, Płocku, Łomży, a także Mławie⁵⁰. Badania nad rozwojem protestanckich wyznań na pograniczu wielkopolsko-mazowieckim prowadził Paweł Fijałkowski, który w artykule *Początki protestantyzmu na pograniczu wielkopolsko-mazowieckim* zaprezentował główny ośrodek innowierczy na tym terenie – Brzeziny, a także osoby aktywnie wpływające na rozwój zboru kalwińskiego – Krzysztofa Lasockiego oraz mieszczanina, późniejszego kaznodzieję zboru – Grzegorza Pawła z Brzezin (ok. 1525-1591). Prezentując działalność Krzysztofa Lasockiego, autor wspominał także o założeniu przez niego parafii kalwińskiej we wsi Suserz pod Gąbinem⁵¹. Natomiast badania nad przebiegiem reformacji w centrum księstwa mazowieckiego prowadził Gottfried Schramm, który swoje ustalenia opublikował w pracy *Problem reformacji w Warszawie w XVI wieku*, która ukazała się na łamach „Przeglądu Historycznego” 1963 roku⁵². Na uwagę badaczy zajmujących się

³⁹ A. Rojewski, *Formacja duchowieństwa archidiaconatu dobrzyńskiego...*, op. cit., s. 23-54; tenże, *Stan obiektów kulturowych...*, op. cit., s. 179-213.

⁴⁰ D. Kisiel, op. cit., s. 190-194.

⁴¹ J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu...*, op. cit., s. 84-85.

⁴² Zob. P. Nitecki, *Zaluski Andrzej Stanisław (1695-1758)*, w: *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999: słownik biograficzny*, Warszawa 2000, k. 506.

⁴³ W.J. Surmacz, *Ostatni synod płocki w Polsce przedrozbiorowej*, „Studia Płockie”, 1976, t. 4, s. 160.

⁴⁴ L. Zygmunt, op. cit., s. 19-20.

⁴⁵ P. Fijałkowski P., *Początki protestantyzmu...*, op. cit., s. 10-11.

⁴⁶ W. Budka, *Przejawy reformacji w miastach...*, op. cit., s. 188-194.

⁴⁷ G. Schramm, *Problem reformacji w Warszawie w XVI wieku*, „Przegląd Historyczny”, 1963, z. 4, s. 557-571.

⁴⁸ J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu Północnym (diecezja płocka)*, „Studia Theologica Pentecostalia”, 2016, nr 4, s. 71-91.

⁴⁹ L. Zygmunt, op. cit., s. 19-20.

⁵⁰ W. Budka, *Przejawy reformacji w miastach...*, op. cit., s. 188-194.

⁵¹ P. Fijałkowski P., *Początki protestantyzmu...*, op. cit., s. 10-11; *Grzegorz Paweł z Brzezin (ok. 1525-1591)*, w: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 2, red. R. Pollak, [Warszawa 1964], s. 55-60.

⁵² G. Schramm, op. cit., s. 557-571.

dziejami Mazowsza zasługuje wspomniana wcześniej praca Jana Mironczuka, w której zebrał on dotychczasowe ustalenia badaczy na temat wystąpień reformacyjnych w miastach na terenie Mazowsza za panowania Zygmunta Starego⁵³.

3. Wyznania protestanckie na Mazowszu

Recepcja wyznań protestanckich jest wzmiankowana w pracach historyków badających dzieje Mazowsza. Informacje na temat wyznawców protestantyzmu, znanych przedstawicieli poszczególnych religii, a także miejsc kultu innowierców można znaleźć w pracach: Włodzimierza Budki⁵⁴, Leszka Zygnera⁵⁵, Wacława Urbana⁵⁶, Pawła Fijałkowskiego⁵⁷, Waldemara Graczyka⁵⁸, Michała Mariana Grzybowskiego⁵⁹, Stanisława Litaka⁶⁰, Jana Mironczuka⁶¹, a także Jolanty Choińskiej-Miki⁶².

I tak wspomniany Leszek Zygnier, jak również Henryk Samsonowicz oraz Anna Supruniuk zgodnie zaznaczają w swoich badaniach, iż reformacja oddziaływała na nastroje społeczeństwa. W swoich pracach wspominają, iż 1525 roku miał miejsce protest społeczny, tzw. tumult warszawski pod hasłami reformacji⁶³. Badacze recepcji wyznań protestanckich na Mazowszu ustalili miejsca oraz osoby wyznające reformacyjne wyznania. I tak Wacław Urban, Włodzimierz Budka, Paweł Fijałkowski w swych pracach zaznaczają, iż głównymi inicjatorami budowy zborów protestanckich w 2. połowie XVI wieku była rodzina Lasockich. Z inicjatywy przedstawicieli rodu Krzysztofa i Stanisława Lasockich powstały zbory w Suserzu pod Gąbinem oraz Zwoli⁶⁴. Badacze zajmujący się zagadnieniem reformacji na Mazowszu ustalili także, iż na terenie prowincji działało 7 zborów: w Suserzu i Zwoli, w Warszawie założony przez kalwina, starostę warszawskiego – Jerzego Niemstę, w Sierzchowach koło

⁵³ J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu...*, op. cit., s. 75-77.

⁵⁴ W. Budka, *Przejawy reformacji w miastach...*, op. cit., s. 185-194; tenże, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 143-177.

⁵⁵ L. Zygnier, op. cit., s. 19-20.

⁵⁶ W. Urban, op. cit., s. 24-27

⁵⁷ P. Fijałkowski, *Początki protestantyzmu...*, op. cit., s. 10-11.

⁵⁸ W. Graczyk, *Husytyzm w diecezji płockiej...*, op. cit., s. 167-177.

⁵⁹ M.M. Grzybowski, *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „Studia Płockie”, 1982, t. 10, s. 261-292; tenże, *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku [c.d.]*: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych, „Studia Płockie”, 1985, t. 13, s. 262-293; tenże, *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku [c.d.]*: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych, „Studia Płockie”, 1986, t. 14, s. 271-307; tenże, *Struktura wyznaniowa ludności diecezji płockiej według spisu Adama Michała Prażmowskiego z 1817 r.*, „Notatki Płockie”, 1981, nr 1, s. 15-19.

⁶⁰ S. Litak, *Parafie i ludność diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Studia Płockie”, 1975, t. 3, s. 227-245; tenże, *Organizacja parafialna diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, 1999, nr 13, s. 29-35.

⁶¹ J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu...*, op. cit., s.74-83.

⁶² J. Choińska-Mika, op. cit., s. 130-131.

⁶³ L. Zygnier, op. cit., s. 19; H. Samsonowicz, A. Supruniuk, *Dzieje polityczne (połowa XIV – początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 329; T. Strzebmosz, *Tumulit warszawski*, Warszawa 1959, s. 9-135.

⁶⁴ W. Urban, op. cit., s. 26-27; W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 157-158; P. Fijałkowski, *Początki protestantyzmu...*, op. cit., s. 10-11; I. Kaniewska, *Lasocki Krzysztof (zm. ok. 1580)*, w: PSB, t. 16, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 540-541; H. Kowalska, *Lasocki Stanisław (ok. 1521-1563)*, w: PSB, t. 16, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 548-549.

Rawy założony przez kasztelana oświęcimskiego – Krzysztofa Myszkowskiego, a także zbor w Niszczycach założony przez Niszczycyckich oraz w Klewkach pod Przasnyszem, a także w Wierzbicku Chełmickich koło Lipna⁶⁵.

Najwybitniejszym intelektualistą luterańskim z ziemi mazowieckiej, jak ustalili badacze reformacji na Mazowszu, był działający w połowie XVI wieku – Stanisław Murzynowski (Suszycki) z Suszyc (ok. 1528-1553). Historycy zajmujący się problemem reformacji zwracają w swoich badaniach uwagę również na zwolenników reformacji pochodzących z Mazowsza, działających jednak poza jej granicami. Do tej grupy zaliczają: kalwina Andrzeja Praszmoviusa oraz luteranina Wawrzyńca Discordia – mieszczan przasnyskich, Stanisława Burbacha oraz Floriana Susligę pochodzących z patrycjatu warszawskiego, a także kalwina Stanisława z Ostrołęki, arianina Pawła z Wizny, Jakuba Przyłuskiego z Jeżowa oraz Stanisława Grzebskiego. Na terenie Małopolski i Litwy znani byli arianie mazowieccy: Stanisław Budzyński, Mikołaj Trzaska Wędrogowski oraz Szymon Budny (zm. ok. 1595)⁶⁶. Z kolei wspomniany już kilkakrotnie Jan Mironczuk w swojej pracy dotyczącej reformacji na Mazowszu rozszerzył przytoczone te informacje o krótkie noty na temat ich działalności⁶⁷.

Włodzimierz Budka oraz Waław Urban w swoich publikacjach prezentują postawę szlachty mazowieckiej wobec rozwijających się wyznań protestanckich. Wspomniani badacze ustalili, iż pierwszym protestanckim senatorem mazowieckim został w 1553 roku Jan Lutomirski (zm. 1567), a także iż w 2. połowie XVI wieku większość wojewodów i kasztelanów rawskich była wyznania protestanckiego⁶⁸. Badacze zwracają także uwagę na zwolennika reformacji kasztelana płockiego – kalwina Anzelm Gostomskiego (ok. 1508-1588), a wskazują również, iż kasztelan radomski Andrzej Drzewicki oraz jego żona Katarzyna Pierścińska sprzyjali reformacyjnym nowinkom religijnym. Historycy odnotowują też przypadek szlachcianki Dłużniewskiej, prawdopodobnie kasztelaneki płockiej, która brała udział w nabożeństwach luterańskich⁶⁹. Podsumowanie prezentujące dotychczasowy stan badań nad szlachtą mazowiecką przyjmującą wyznania reformacyjne znajduje się w pracy Jana Mironczuka⁷⁰. Z kolei na temat postaw szlachty mazowieckiej na sejmach i sejmikach wobec różnowierców oraz wobec konfederacji warszawskiej pisze Jolanta Choińska-Mika w pracy *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*⁷¹. Natomiast Jan Dziegielewski w publikacji

⁶⁵ W. Urban, op. cit., s. 26-27; W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 158; 176; J. Choińska-Mika, op. cit., s. 130-131, J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu...*, op. cit., s. 80-81; W. Graczyk, *Katolicy i protestanci...*, op. cit., s. 314.

⁶⁶ W. Urban, op. cit., s. 26; Stanisław Murzynowski (ok. 1528-1553), w: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 2, red. R. Pollak, [Warszawa 1964], s. 546-547; I. Gieysztor, *Żle i dobrze o ludziach Mazowsza XVI-XVII w.*, „Notatki Płockie”, 1965, nr 3-4, s. 8; W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 149-161; I. Gieysztorowa, A. Zahorski, A. Łukasiewicz, *Cztery wieki Mazowsza: szkice z dziejów 1526-1914*, Warszawa 1968, s. 94-95; S. Kot, *Budny Szymon (zm. ok. 1595)*, w: PSB, t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 96-99.

⁶⁷ J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu...*, op. cit., s. 81-83.

⁶⁸ W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu ...*, op. cit., s. 148-149; W. Urban, op. cit., s. 26; H. Kowalska, *Lutomirski Jan (zm. 1567)*, w: PSB, t. 18, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973, s. 139-141.

⁶⁹ W. Urban, op. cit., s. 27; W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu ...*, op. cit., s. 148-149; *Gostomski Anzelm (ok. 1508-1588)*, w: *Bibliografia literatury polskiej*, t. 2, red. R. Pollak, [Warszawa 1964], s. 211-212.

⁷⁰ J. Mironczuk, *Reformacja na Mazowszu...*, op. cit., s. 78-79.

⁷¹ J. Choińska-Mika, op. cit., s. 129-142.

Wierność Kościołowi a kwestia „czarnej legendy” szlachty mazowieckiej przedstawił wyniki swoich badań na temat kwestii „fanatyzmu religijnego” szlachty mazowieckiej⁷².

Rozwój husytyzmu w diecezji płockiej w XV wieku był przedmiotem badań Waldemara Graczyka, który swoje ustalenia zaprezentował w artykule *Husytyzm w diecezji płockiej w latach 1439-1463*, opublikowanym na łamach „Studiów Płockich” w 1996 roku. W publikacji zaprezentowano miejsca, w których zwolennicy husytyzmu działali, był to m.in. miasta Płock, Ciechanów oraz miejscowości Trąbin i Strzegowo. W pracy przedstawiono także działania podejmowane przez władze diecezji w celu zwalczania wyznawców husytyzmu⁷³.

Informacje na temat miejsc kultu innowierców w połowie XVIII wieku na Mazowszu można znaleźć w artykułach Michała Mariana Grzybowskiego. Materiałem źródłowym były dla niego protokoły wizytacji generalnych i dekanalnych, które odbyły się za rządów biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego (1773-1784)⁷⁴ oraz biskupa Krzysztofa Szembeka (1785-1797)⁷⁵. Autor zestawił alfabetycznie parafie, a w ich obrębie dokonał chronologicznego uporządkowania, dzięki tak zaprezentowanym wynikom badań z łatwością można ustalić, w których parafiach znajdowały się miejsca kultu protestantów, a także ilu innowierców było na terenie poszczególnych parafii⁷⁶.

W latach 70. XX wieku Stanisław Litak prowadził badania nad ludnością diecezji płockiej, w tym także jej strukturą wyznaniową. Wyniki swoich badań zaprezentował w artykule *Parafie i ludność diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, który ukazał się w „Studiach Płockich” w 1975 roku. Historyk ustalił, iż według spisu z 1776 roku było 5182 protestantów, co stanowi 1,5 procent ogółu ludności diecezji płockiej. W artykule zaznaczył również, iż w XVII i XVIII wieku najwięcej było protestantów na terenie ziemi dobrzyńskiej. Na pograniczu mazowiecko-pruskim w XVII i XVIII wieku zamieszkiwali przybyli z Prus Książęcych luteranie⁷⁷. Kolejne informacje na temat struktury wyznaniowej diecezji płockiej można znaleźć w następnej publikacji Stanisława Litaka *Organizacja parafialna diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, w której poruszono kwestię osiedlania się protestantów w diecezji płockiej. W pracy tej autor zaznacza, iż na terenie Mazowsza reformacja się nie rozwijała, na terenie diecezji płockiej tylko ziemia dobrzyńska została objęta reformacyjnym ruchem religijnym. Natomiast luteranie zaczęli osiedlać się na Mazowszu po wojnach szwedzkich. Najwięcej było ich w ziemi dobrzyńskiej gdzie – jak zaznacza – stanowili od 12 (dekanat Lipno, Rypin) do 16 procent (Górzno). W pozostałej części Mazowsza było ich mniej. Zaś w niektórych dekanatach położonych wzdłuż granicy z Prusami Książęcymi liczba wyznawców luteranizmu nie przekraczała 2 procent⁷⁸.

⁷² J. Dzięgielewski, *Wierność Kościołowi a kwestia „czarnej legendy” szlachty mazowieckiej*, w: *Mazowsze Północne. W poszukiwaniu tożsamości narodowej, społecznej i religijnej*, red. J. Gołota, M. Truszczyński, Ostrołęka 2012, s. 10-11.

⁷³ W. Graczyk, *Husytyzm w diecezji płockiej...*, op. cit., s. 167-177.

⁷⁴ Zob. Z. Zielińska, *Poniatowski Michał Jerzy (1736-1794)*, w: PSB, t. 27, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1983, s. 455-471.

⁷⁵ Zob. R. Butterwick, M. Czeppe, T. Żebrowski, *Szembek Krzysztof Hilary (1723-1797)*, w: PSB, t. 48, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2012, s. 93-100.

⁷⁶ M.M. Grzybowski, *Katolickie kaplice dworskie...*, 1982, t. 10, op. cit., s. 261-292; tenże, *Katolickie kaplice dworskie...*, 1985, t. 13, op. cit., s. 262-293; tenże, *Katolickie kaplice dworskie...*, 1986, t. 14, op. cit., s. 271-307.

⁷⁷ S. Litak, *Parafie i ludność diecezji płockiej...*, op. cit., s. 234, 239-240.

⁷⁸ Tenże, *Organizacja parafialna diecezji płockiej...*, op. cit., s. 33.

Struktura wyznaniowa ludności diecezji płockiej w XIX wieku była również przedmiotem zainteresowań badawczych wspomnianego wcześniej Michała Marcina Grzybowskiego, który swoje ustalenia przedstawił w pracy *Struktura wyznaniowa ludności diecezji płockiej według spisu Adama Michała Prażmowskiego z 1817 r.* Autor na podstawie protokołu wizytacyjnego diecezji płockiej zarządzanej przez biskupa Adama Michała Prażmowskiego (1817-1836)⁷⁹ w 1817 roku przedstawił strukturę wyznaniową diecezji, prezentując wyniki analizy historycznej w tabelach, uwzględniających strukturę wyznaniową w parafiach, a także podając liczbę katolików, protestantów oraz Żydów⁸⁰.

Z kolei szczegółowe wyliczenia na temat liczby protestantów w Płocku w kolejnym stuleciu można znaleźć w artykule Krzysztofa Kłodawskiego *Struktura wyznaniowa mieszkańców Płocka w XIX i początkach XX wieku: (w świetle rejestracji urzędowej)*⁸¹. Autor zaznacza, iż największy spadek zanotowali protestanci (luteranie i kalwini) w strukturze wyznaniowej Płocka, z liczby około 10 procent na początku XIX wieku, do 5, a nawet 3 procent w połowie XIX wieku. Przed wybuchem I wojny światowej ich liczba wynosiła 2 procent⁸². Początki funkcjonowania parafii luteranńskiej w Płocku, przyczyny i kierunki migracji luteran w okolice Płocka, a także rozwój terytorium oraz wewnętrzną organizację parafii luteranńskiej przedstawił Kłodawski w artykule *Imigracja luteran w okolice Płocka i jej wpływ na powstanie i rozwój terytorium parafii ewangelicko-augsburskiej w Płocku, który ukazał się na łamach czasopisma „Notatki Płockie” w 2001 roku*⁸³.

Na temat kościoła ewangelickiego parafii p.w. Świętej Trójcy w Warszawie interesujące informacje można znaleźć w opracowaniu *Jubileusz Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Świętej Trójcy w Warszawie 1581-1781-1981*, powstałym pod redakcją Stanisława Adamskiego⁸⁴. Z kolei badania dotyczące ewangelików na terenie Mazowsza w XIX i XX wieku były przedmiotem zainteresowań naukowych Jana Mironczuka, który swoje ustalenia przedstawił w artykule *Rzymskokatolicy a inne wyznania chrześcijańskie w powiecie ostrołęckim*⁸⁵ oraz pracy powstałej we współpracy z Elżbietą Mironczuk *Starsze „sekty” protestanckie na Mazowszu i pograniczu mazurskim do I wojny światowej*⁸⁶.

4. Książka innowiercza na Mazowszu

Do zjednywania sobie większego grona wyznawców protestanckich wykorzystywano książkę, będącą wówczas nośnikiem informacji oraz doktryn wiary nowych wyznań. Historycy

⁷⁹ Zob. M. Manteufflowa, *Prażmowski Adam Michał (1764-1836)*, w: PSB, t. 28, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 371-374.

⁸⁰ M.M. Grzybowski, *Struktura wyznaniowa ludności diecezji płockiej...*, op. cit., s. 15-19.

⁸¹ K. Kłodawski, *Struktura wyznaniowa mieszkańców Płocka w XIX i początkach XX wieku: (w świetle rejestracji urzędowej)*, „Notatki Płockie”, 2003, nr 4, s. 17-21.

⁸² Tamże, s. 17.

⁸³ K. Kłodawski, *Imigracja luteran w okolice Płocka i jej wpływ na powstanie i rozwój terytorium parafii ewangelicko-augsburskiej w Płocku*, „Notatki Płockie”, 2001, t. 46, nr 3, s. 10-17.

⁸⁴ *Jubileusz Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Świętej Trójcy w Warszawie 1581-1781-1981*, red. S. Adamski, Warszawa [1985], s. 1-141.

⁸⁵ J. Mironczuk, *Rzymskokatolicy a inne wyznania chrześcijańskie w powiecie ostrołęckim*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 2007, nr 21, s. 75-101.

⁸⁶ E. Mironczuk, J. Mironczuk, *Starsze „sekty” protestanckie na Mazowszu i pograniczu mazurskim do I wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 2006, nr 20, s. 63-76.

Leszek Zygnier, Eugeniusz Wiśniowski, a także Patrycja Ewa Herod w swoich publikacjach wspominają, iż w celu ograniczenia reformacji na Mazowszu książe mazowiecki Janusz III wydał dekret w 1525 roku, pod naciskiem biskupa płockiego Stanisława Leszczyńskiego, w którym zakazywał w całym Księstwie Mazowieckim, w tym także w Warszawie posiadać, czytać, przechowywać księgi luterzańskie, również w innych językach. Za posiadanie dzieł luterzańskich lub wyznawanie luteranizmu groziła kara śmierci i konfiskata całego majątku na rzecz księcia⁸⁷.

Z kolei Włodzimierz Budka zwraca uwagę w swym artykule, iż biskupi płockcy sprowadzali drukarzy do Pułtusza w celu upowszechniania dzieł katolickich wydawanych w języku polskim oraz w języku łacińskim. W Pułtusku, prawdopodobnie na zaproszenie biskupa Andrzeja Krzyckiego, działał w latach 30. XVI wieku drukarz krakowski Jan Sandecki (zwany też Małecki), zaś w Łowiczu w 2. połowie XVI wieku pracował przez kilka lat Stanisław Mureliusz⁸⁸. Badacze książki innowierczej na Mazowszu znajdują interesujące informacje w innym artykule tego autora, który – przedstawiając okoliczności procesu szlachcica, właściciela młyna w Płocku, oskarżonego o herezję Pawła Dąbrowskiego, wymienia szczegółowo, jakie dzieła innowiercze zostały mu skonfiskowane w 1533 roku⁸⁹.

O pierwszych protestanckich woluminów na Mazowszu Zachodnim wspomina Paweł Fijałkowski w swym artykule „*Polska książka ewangelicka*” – wystawa w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Sochaczewie, pisząc, iż wiosną 1450 roku husytę Jana z Bolimowa oskarżono o posiadanie heretyckich dzieł⁹⁰. Z kolei wspomniany wcześniej Wojciech Góralski w swoich pracach odnotowuje kilka informacji na temat drogi przenikania ksiąg innowierczych na teren Mazowsza, wskazując, iż w połowie XVI wieku do Płocka przyjeżdżali regularnie księgarze z Poznania oraz Niemiec, przywożąc prace z zakresu literatury reformacyjnej. W celu ograniczenia tych praktyk kapituła katedralna wydała polecenie cenzurowania przywożonych dzieł⁹¹. Z kolei Adam Rojewski w artykule *Formacja duchowieństwa archidiaconatu dobrzyńskiego w latach 1597-1609 i jej wpływ na przyjęcie posoborowej liturgii* porusza zagadnienie szesnastowiecznych przepisów synodalnych dotyczących księgozbiorów parafialnych i przywołuje postanowienia władz diecezji dotyczące czytania i posiadania odpowiednich ksiąg teologicznych mających ułatwiać duchownym m.in. wyjaśnianie Ewangelii i zwalczanie herezji⁹². W 2003 roku w „Roczniku Mazowieckim” opublikowana została praca Aleksandry Sołtan zatytułowana *Książka innowiercza na Mazowszu płockim w świetle akt kapituły płockiej z lat 1547-1552*. Autorka dokonała w niej analizy historycznej

⁸⁷ L. Zygnier, op. cit., s. 19; E. Wiśniowski, op. cit., s. 122-123. P.E. Herod, op. cit., s. 131-144. Zob. B. Sobol, *O zaginionym druku mazowieckiego dekretu przeciwko luteranom z 1525 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1959, t. 50, z. 1, s. 81-85.

⁸⁸ W. Budka, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 161-162; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3 cz. 2: *Mazowsze z Podlasiem*, opr. K. Korotajowa, A. Endzel, J. Krauze-Karpińska, J. Szczepaniec, Warszawa 2001, s. 188-189, 314.

⁸⁹ Tenże, *Przejawy reformacji na Mazowszu...*, op. cit., s. 144-146.

⁹⁰ P. Fijałkowski, „*Polska książka ewangelicka*” – wystawa w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Sochaczewie, „Notatki Płockie”, 1994, nr 2, s. 49.

⁹¹ W. Góralski, *Próba potrydenckiej...*, op. cit., s. 234; tenże, *Diecezja płocka i jej synody w okresie potrydenckim...*, op. cit., s. 164.

⁹² A. Rojewski, *Formacja duchowieństwa archidiaconatu dobrzyńskiego w latach 1597-1609 i jej wpływ na przyjęcie posoborowej liturgii*, „Studia Płockie”, 1976, t. 4, s. 44-50.

XVI-wiecznych akt kapituły plockiej pod kątem obiegu, recepcji oraz zwalczania książki innowierczej przez kapitułę plocką⁹³.

5. Oddziaływania innych ziem oraz miejsc kultu innowierczego na strukturę wyznaniową Mazowsza

Badacze wyznań reformacyjnych na Mazowszu zaznaczają w swych pracach, iż na strukturę wyznaniową Mazowsza oddziaływały protestanckie Prusy Książęce oraz ariński Węgrów, położony na granicy południowego Mazowsza i Podlasia. Na temat zboru arińskiego w Węgrowie założonego w 1558 roku przez Jana Kiszkę oraz jego żonę Annę z Radziwiłłów Kiszczynę, jak również o działalności tego ośrodka, pisali: Stefan Gruszecki w artykule *Węgrów kolebką arianizmu polskiego*⁹⁴, Józef Kazimierski⁹⁵, a także Tadeusz Wyszomirski w pracy *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*⁹⁶. Z kolei Waław Urban, a także Leszek Zygnier, zwracają w swoich pracach uwagę na oddziaływanie Prus Książęcych na teren północnego Mazowsza, a w szczególności okolic Mławy⁹⁷.

Zakończenie

Reformacja na Mazowszu jak dotąd nie doczekała się badacza, który podjąłby próbę całościowego zebrania dotychczasowych ustaleń historyków, skonfrontowania oraz porównania ich z przebiegiem reformacji na terenie innych ziem Korony, a także podjąłby próbę nowych badań, których wynikiem byłoby całościowe opracowanie oraz zaprezentowanie przebiegu reformacji, a także kontrreformacji na Mazowszu na wielu płaszczyznach, chociażby tych wskazanych w niniejszym artykule, ze szczególnym uwzględnieniem oddziaływania prądów reformacyjnych na szeroko pojętą kulturę Mazowsza. Zebranie wyników badań pod kątem zagadnień wskazanych przez autorkę pozwoli w znacznym stopniu uzupełnić stan wiedzy na temat reformacji oraz kontrreformacji na Mazowszu.

Bibliografia

- Budka W., *Przejawy reformacji na Mazowszu w latach 1548-1572*, „Odrodzenie i Reformacja”, 1985, t. 30, s. 143-177.
- Budka W., *Przejawy reformacji w miastach Mazowsza (1526-1548)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1983, t. 28, s. 185-194.
- Butterwick R., Czeppe M., Żebrowski T., *Szembek Krzysztof Hilary (1723-1797)*, w: *Polski Słownik Bibliograficzny* (dalej: PSB), t. 48, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2012, s. 93-100.
- Choińska-Mika J., *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998.

⁹³ A. Sołtan, op. cit., s. 27-34.

⁹⁴ S. Gruszecki, *Węgrów kolebką arianizmu polskiego*, „Rocznik Mazowiecki”, 6/1976, s. 315-324.

⁹⁵ J. Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa w XV-XVII wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, 3/1970, s. 267-282.

⁹⁶ T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1959, t. 4, s. 137-155.

⁹⁷ W. Urban, op. cit., s. 26-27. L. Zygnier, op. cit., s. 19-20.

- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2: *Mazowsze z Podlasiem*, opr. K. Korotajowa, A. Endzel, J. Krauze-Karpińska, J. Szczepaniec, Warszawa 2001, s. 188-189, 314.
- Dzięgielewski J., *Wierność Kościołowi a kwestia „czarnej legendy” szlachty mazowieckiej*, w: *Mazowsze Północne. W poszukiwaniu tożsamości narodowej, społecznej i religijnej*, red. J. Gołota, M. Truszczyński, Ostrołęka 2012, s. 7-12.
- Fijałkowski P., „*Polska książka ewangelicka*” – wystawa w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Sochaczewie, „*Notatki Płockie*”, 1994, nr 2, s. 49-50.
- Fijałkowski P., *Początki protestantyzmu na pograniczu wielkopolsko-mazowieckim*, „*Notatki Płockie*”, 1993, nr 2, s. 10-11.
- Gieysztor I., *Żle i dobrze o ludziach Mazowsza XVI-XVII w.*, „*Notatki Płockie*”, 1965, nr 3-4, s. 5-13.
- Gieysztorowa I., Zahorski A., Łukasiewicz A., *Cztery wieki Mazowsza: szkice z dziejów 1526-1914*, Warszawa 1968.
- Gostomski Anzelm (ok. 1508-1588), w: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 2, red. R. Pollak, [Warszawa 1964], s. 211-212.
- Góralski W., *Diecezja płocka i jej synody w okresie potrydenckim: szkic do badań nad recepcją soboru trydenckiego w świetle ustawodawstwa synodów diecezjalnych*, „*Studia Płockie*”, 1986, t. 14, s. 159-186.
- Góralski W., *Odnowa duszpasterska w diecezji płockiej w świetle synodu z 1593 r.*, „*Studia Płockie*”, 1982, t. 10, s. 115-131.
- Góralski W., *Próba potrydenckiej odnowy Kościoła płockiego na synodzie z 1586 r.*, „*Studia Płockie*”, 1983, t. 11, s. 229-255.
- Góralski W., *Synody płockie – historia i współczesność*, „*Notatki Płockie*”, 1991, nr 1, s. 21-24.
- Góralski W., *Ustawodawstwo synodalne diecezji płockiej: stan badań oraz postulaty badawcze*, „*Studia Płockie*”, 1979, t. 7, s. 174-186.
- Graczyk W., *Husytyzm w diecezji płockiej w latach 1439-1463*, „*Studia Płockie*”, 1996, t. 24, s. 167-177.
- Graczyk W., *Katolicy i protestanci na Mazowszu*, w: *Dzieje Mazowsza lata 1527-1794*, t. 2, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 312-318.
- Gruszecki S., *Węgrów kolebką arianizmu polskiego*, „*Rocznik Mazowiecki*”, 6/1976, s. 315-324.
- Grzegorz Paweł z Brzezin (ok. 1525-1591), w: *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. 2, red. R. Pollak, [Warszawa 1964], s. 55-60.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku [c.d.]: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „*Studia Płockie*”, 1985, t. 13, s. 262-293.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „*Studia Płockie*”, 1982, t. 10, s. 261-292.
- Grzybowski M.M., *Katolickie kaplice dworskie oraz miejsca kultu innowierców na Mazowszu w drugiej połowie XVIII wieku [c.d.]: materiały źródłowe z wizytacji kościelnych*, „*Studia Płockie*”, 1986, t. 14, s. 271-307.
- Grzybowski M.M., *Struktura wyznaniowa ludności diecezji płockiej według spisu Adama Michała Prażmowskiego z 1817 r.*, „*Notatki Płockie*”, 1981, nr 1, s. 15-19.

- Herod P.E., *Okoliczności wydania dekretu antyluterańskiego 15 marca 1525 r. przez księcia mazowieckiego Janusza III*, w: *Polska i ziemie pruskie po pokoju toruńskim (1466 r.)*, red. D. Makiła, Warszawa 2017, s. 131-144.
- Historia Kościoła w Polsce*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 1: *Do roku 1506*, red. B. Kumor, Z. Oberżyński, Poznań-Warszawa 1974.
- Jubileusz Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Świętej Trójcy w Warszawie 1581-1781-1981*, red. S. Adamski, Warszawa [1985].
- Kaniewska I., *Lasocki Krzysztof (zm. ok. 1580)*, w: PSB, t. 16, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 540-541.
- Kazimierski J., *Z dziejów Węgrowa w XV-XVII wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, 3/1970, s. 267-282.
- Kisiel D., *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji płockiej*, „Studia Płockie”, 2000, t. 28, s. 187-206.
- Kłodawski K., *Imigracja luteran w okolice Płocka i jej wpływ na powstanie i rozwój terytorium parafii ewangelicko-augsburskiej w Płocku*, „Notatki Płockie”, 2001, t. 46, nr 3, s. 10-17.
- Kłodawski K., *Struktura wyznaniowa mieszkańców Płocka w XIX i początkach XX wieku: (w świetle rejestracji urzędowej)*, „Notatki Płockie”, 2003, nr 4, s. 17-21.
- Kot S., *Budny Szymon (zm. ok. 1595)*, w: PSB, t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 96-99.
- Kowalska H., *Lasocki Stanisław (ok. 1521-1563)*, w: PSB, t. 16, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1971, s. 548-549.
- Kowalska H., *Lutomirski Jan (zm. 1567)*, w: PSB, t. 18, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1973, s. 139-141.
- Kowalska K., *Leszczyński Rafał (zm. 1527)*, w: PSB, t. 17, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972, s. 130-132.
- Litak S., *Organizacja parafialna diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 1999, nr 13, s. 29-35.
- Litak S., *Parafie i ludność diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Studia Płockie”, 1975, t. 3, s. 227-245.
- Lolo R., *Rubież czy prowincja? Kościół katolicki na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, w: *Mazowsze na pograniczu kultur w średniowieczu u nowożytności*, red. M. Dygo, Pułtusk 2007, s. 109-121.
- Manteufflowa M., *Prażmowski Adam Michał (1764-1836)*, w: PSB, t. 28, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1984, s. 371-374.
- Mironczuk E., Mironczuk J., *Starsze „sekty” protestanckie na Mazowszu I i pograniczu mazurskim do I wojny światowej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 2006, t. 20, s. 63-76.
- Mironczuk J., *Reformacja na Mazowszu Północnym (diecezja płocka)*, „Studia Theologica Pentecostalia”, 2016, nr 4, s. 71-91.
- Mironczuk J., *Rzymskokatolicy a inne wyznania chrześcijańskie w powiecie ostrołęckim*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 2007, nr 21, s. 75-101.
- Müller W., *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie”, 1975, t. 3, s. 153-226.

- Murzynowski Stanisław (ok. 1528-1553), w: *Bibliografia literatury polskiej*, t. 2, red. R. Pollak, [Warszawa 1964], s. 546-547.
- Nir R., *Próba nawrócenia Melanchtona przez biskupa Andrzeja Krzyckiego*, „Studia Płockie”, 1980, t. 8, s. 169-177.
- Nir R., *Stanowisko biskupa Andrzeja Krzyckiego wobec luteranizmu*, „Studia Płockie”, 1981, t. 9, s. 73-85.
- Nitecki P., *Krzycki Andrzej (1481-1537)*, w: *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999: słownik biograficzny*, Warszawa 2000, k. 232.
- Nitecki P., *Wolski-Dunin Piotr (1530-1590)*, w: *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999: słownik biograficzny*, Warszawa 2000, k. 493.
- Nitecki P., *Zaluski Andrzej Stanisław (1695-1758)*, w: *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999: słownik biograficzny*, Warszawa 2000, k. 506.
- Rojewski A., *Formacja duchowieństwa archidiaconatu dobrzyńskiego w latach 1597-1609 i jej wpływ na przyjęcie posoborowej liturgii*, „Studia Płockie”, 1976, t. 4, s. 23-54.
- Rojewski A., *Stan obiektów kulturowych i ich adaptacja do wymogów reformy trydenckiej w archidiaconacie dobrzyńskim w latach 1597-1609*, „Studia Płockie”, 1980, t. 8, s. 179-213.
- Samsonowicz H., Supruniuk A., *Dzieje polityczne (połowa XIV-początek XVI w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, t. 1, red. H. Samsonowicz, Pułtusk 2006, s. 257-338.
- Schramm G., *Problem reformacji w Warszawie w XVI wieku*, „Przegląd Historyczny”, 1963, z. 4, s. 557-571.
- Sobol B., *O zaginionym druku mazowieckiego dekretu przeciwko luteranom z 1525 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1959, t. 50, z. 1, s. 81-85.
- Sołtan A., *Książka innowiercza na Mazowszu płockim w świetle akt kapituły płockiej z lat 1547-1552*, „Rocznik Mazowiecki”, 15/2003, s. 27-34.
- Strzebmosz T., *Tumult warszawski*, Warszawa 1959.
- Strzelecki A., *Baranowski Wojciech (1548-1615)*, w: PSB, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935 s. 286-289.
- Surmacz W.J., *Ostatni synod płocki w Polsce przedrozbiorowej*, „Studia Płockie”, 1976, t. 4, s. 145-184.
- Urban W., *Reformacja na Mazowszu*, „Notatki Płockie”, 1985, nr 2, s. 24-27.
- Wiśniowski E., *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „Studia Płockie”, 1975, t. 3, s. 119-151.
- Woźniakowa M., *Noskowski Andrzej (1492-1567)*, w: PSB, t. 23, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1976, s. 218-223.
- Wyszomirski T., *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja”, 1959, t. 4, s. 137-155.
- Zielińska Z., *Poniatowski Michał Jerzy (1736-1794)*, w: PSB, t. 27, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1983, s. 455-471.
- Zygner L., *Reformacja w Mławie – przyczynek do dziejów reformacji na Północnym Mazowszu*, „Notatki Płockie”, 1995, nr 4, s. 19-20.